

SASHALMI ENDRE

Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája*

Az autokrácia fogalma és ideológiája

„Az autokrácia olyan autoritás, amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. Általában az isteni szentesítés igénye kíséri.”¹ Az autokrácia és orosz megfelelője, a „szamogyerzsavije”, a 19. században vált általánossá az orosz politikai berendezkedés megjelölésére.² A szót a jogilag korlátlan uralom értelemben használták a 19. században nemcsak a nyugatiak, hanem az oroszok is. Legvilágosabban talán az oroszországi politikai berendezkedést meghatározó 1832-es törvényben fejeződik ki ez, amely így szól: „Az Orosz Császár (Imperator Rosszjizskij) autokratikus és korlátlan uralkodó (goszudar szamogyerzsavnij i nyeogranycsennij). Az ő legfelső hatalmának való engedelmisséget, nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is, Maga Isten parancsolja.”³ (Vö. Alef definícióját!) Korkunov, az 1917 előtti idők egyik legnagyobb államjogásza, szerint a „szamogyerzsavnij” és „nyeogranycsennij” szavak egymás szinonimái, és a „nagyobb pontosság kedvéért”, mintegy magyarázatként került be a rövid jogi definícióba az utóbbi szó.⁴

A „szamogyerzsec” történeti jelentésváltozása az Oroszországgal foglalkozó történetírás egyik legvitatottabb kérdése.⁵ A probléma áttekintése itt nem lehet célunk, hiszen ez egy másik önálló tanulmányt követelne. A 18. század előtti időszakra nézve azonban elfogadhatjuk L. Hughes véleményét, mely szerint a terminusnak „nem volt pontos alkotmányos jelentése”.⁶ A „szamogyerzsec” a görög autokrator tükörfordítása, ez pedig eredetileg a bizánci császár egyik titulusa volt – de nem az uralkodó és az alattvalók viszonyára vonatkozott, hanem olyan uralkodót jelölt, „aki hatalmát közvetlenül Istentől és nem valamely más uralkodó felhatal-

* Tanulmányunk kronológiai határait III. Vaszilij (1505–1533) és Alekszsj (1645–1676) uralkodása képezik. Vaszilij idejére alakult ki ugyanis a hivatalos moszkvai hatalmi ideológia, amely a 17. század végéig zsinórmértékül szolgált. A 17. század közepétől Ukrajnából érkező nyugati hatások eredményeként azonban a moszkvai hatalmi ideológia az 1680-as évekre nyugati elemeket is kezdett magába szívni, s ez a változás Nagy Péter idején teljesedett ki. E változások okaival és értékelésével jelen tanulmányunkban nem kívánunk foglalkozni.

¹ Alef, G.: *The Origins of Autocracy*. Berlin, 1986. 10. (a továbbiakban: Alef)

² de Madariaga, I.: *Autocracy and Sovereignty*. Canadian–American Slavic Studies (CaASS), 1982/2–3. 369–387. (a továbbiakban: de Madariaga)

³ id. Korkunov, Ny. M.: *Russzkoje goszudarsztvennoje pravo Szentpétervárról*, 1904. 5. kiadás. 200. (a továbbiakban: Korkunov). Nem érdektelen ehelyütt megjegyezni, hogy a definíció második fele a Bibliából származik. Pál apostol egyik tanítása így szól a hatalomnak való engedelmisségről: „Alá kell tehát magadat vetned neki, nemcsak a megtorlás miatt, hanem a lelkiismeret szerint is.” (Rómaiaknak írt levél 13:5.)

⁴ Korkunov 203.

⁵ A probléma tárgyalására lásd Szeftel, M.: *The Title of the Muscovite Monarch up to the End of the Seventeenth Century*. CaASS, XIII. 1979/1–2. 59–81. (a továbbiakban: Szeftel 1979.); valamint de Madariaga.

⁶ Hughes, L.: *Sophia. Regent of Russia 1657–1704*. New Haven–London, 1990. 5.

mazásából bírja”.⁷ A „szamogyerzsec” cím eredetileg tehát csak a bizánci császárokat illette meg – Bizánc bukása után viszont az orosz egyház a moszkvai nagyfejedelemre is használni kezdte,⁸ miként a cári címet is.

A 18. század előtt azonban a hivatalos dokumentumokban még nem vette fel a „szamogyerzsec” azt a jelentésaspektust (is), amely az uralkodó és a kormányzottak viszonyára utal. 1730-ban viszont, amikor sikertelenül végződött az a kísérlet, hogy Anna cárnő hatalmát feltételekkel korlátozzák, ez már jól tetten érhető.

Miután Anna a tartományi nemesség támogatását élvezve összetépte azt a feltételeket tartalmazó iratot, amelyhez előzetesen beleegyezését adta, és amelyben az ellenállás joga is benne foglaltatott,⁹ megszületett a korlátlan hatalmat helyreállító manifesztum: „Mivelhogy a Mi hű alattvalóink mindannyian egyhangúan kértek Minket, hogy a Korlátlan hatalmat (Szamogyerzszavsztvo) a mi Orosz Birodalmunkban, amint azt régtől fogva őseink birtokolták, elfoglalni szíveskedjünk [...]”¹⁰

Egyetérthetünk P. Bushkovitchsal abban, hogy az az uralkodói titulus, amely a 16. században az alattvalók és az uralkodó közti viszony természetére utalt, elsősorban a „goszudar” volt.¹¹ A szerző megállapításának időbeli érvényét kiterjeszthetjük a 17. századra is. Ebben megerősít bennünket az, hogy a kormányzásban való aktív részvételük miatt két 17. századi patriarcha is megkapta a „Velikij Goszudar” címet: Filaret, aki Mihail Romanov apja volt, 1619–1633 közt viselte, és ebben az időben gyakorlatilag ő volt Oroszország ura; Nikon 1653-ban kapta meg hivatalosan, de 1658-ban megvonta tőle Alekszej cár.¹²

A „goszudar” szót általában szuverénnek fordítja a nyugati szakirodalom,¹³ ami véleményem szerint szemantikailag téves, ugyanakkor óhatatlanul párhuzamot von az orosz viszonyokkal – ezt pedig, amint tanulmányunkban látni fogjuk, el kell kerülnünk.

A „goszudar” szó szemantikailag legpontosabb fordítása ugyanis a 16–17. század vonatkozásában véleményem szerint a „korlátlan úr”, „korlátlan uralkodó”. Ellenben a szuverén nem jelentett jogilag korlátlan uralkodót! A „goszudar” (goszpodar)¹⁴ szó az oroszban az úr-rabszolga viszonyra utalt: a holopok és a nem szabad elemek címezték így urukat.¹⁵ Ugyanakkor a családfő megszólítása is ez volt.¹⁶ Az, hogy ez a titulus a 15. század közepétől a közszférában is teret nyert – első ízben II. Vaszilij uralkodása (1425–1462) alatt fordul elő –, bi-

⁷ Szeftel 1979. 66.

⁸ Szeftel 1979. 66.

⁹ „Ha pedig ezen ígéret szerint valamit nem teljesítek, meg leszek fosztva az orosz koronától.” id. Jakuskin, V. E.: Goszudarsztvennaja vlaszty i projekti goszudarsztvennoj reformi v Rosszii. Szentpétervár, 1906. 21.

¹⁰ id. Korkunov 1904. 201.

¹¹ Bushkovitch, P.: The Formation of a National Consciousness in Early Modern Russia. Harvard Ukrainian Studies (HUS), 1986/3–4. 355–376., 368. (17. lj.)

¹² Amikor Nikon régensként működött, azt követően, hogy Alekszej Moszkvából eltávozva, a lengyelek elleni háborúba indult (1654), egy új formula is kifejlődött: „a patriarcha megparancsolta, a bojárok pedig végrehajtották”. Ez pedig csak annyiban különbözött a korábbi szetercotípiától, hogy a patriarcha szót helyettesítették be a cár szó helyébe.

¹³ Lásd például Buskovitch 368. (17. lj.) Ugyanakkor Bushkovitch emellett megengedhetőnek véli az „úr” fordítást is, ami már sokkal közelebb jár a valósághoz.

¹⁴ A „goszudar” alak Zoltán A. szerint csak 16. században keletkezett, a beszélt nyelvben, a „goszpodar” pedig a 16. század végére, a 17. század elejére archaizmussá vált. (Zoltán, A.: Fejezetek az orosz szókinés történetéből. Budapest, 1987. 45–46.) Tehát amikor a 16. századi vagy azelőtti források mindössze a „gszdr” rövidítéssel utalnak a titulusra, akkor nem dönthető el, hogy melyik alakkal kell azt feloldanunk. Ugyanakkor a szerző megjegyzi, hogy a 16. században, amikor néhány esetben teljes kírással találkozunk, a „goszpodar” „oszpodar” alakot használták (Zoltán 43.). Ez az alakutani kérdés azonban mellékes számunkra, mivel a jelentés mindkét esetben ugyanaz.

¹⁵ Alef 41. (127. lj.)

¹⁶ Alef 41. (127. lj.)

zonyosan a korlátlan hatalom felé való elmozdulást jelentette. Ezt több példával is bizonyíthatjuk.

Az első III. Ivántól származik, aki alatt a „goszudar” lett a legfontosabb uralkodói titulus: Iván nem követelte meg azt alattvalóitól, hogy „szamogyezsec”-nek vagy cárnak hívják, de a „goszudar” kötelezővé vált.¹⁷ Ugyancsak Iván volt az, aki viszont megkövetelte, hogy mindenki az uralkodó „holop”-jának nevezze magát, ha hozzá fordul¹⁸ – ez logikus következménye volt a „goszudar” megszólításnak.

Amikor III. Iván a novgorodiakkal tárgyalt a város sorsáról, ami végül is Novgorod bekebelezésével és autonómiájának felszámolásával járt együtt (1478), megparancsolta, hogy őt „goszudar”-nak szólítsák, és világossá tette, hogy Novgorodot „votcsiná”-jának tekinti (a „goszudar” patriarchális vonatkozása világos a „votcsina” jelentése miatt, ami nem más, mint „atyai birtok”!); ugyanakkor kijelentette, hogy csakis olyan hatalmi berendezkedést (goszudarsztvo) tűr el Novgorodban, mint amilyen a moszkvai államban létezik, azaz semmilyen korlátozást (urok) nem támaszthatnak vele szemben.¹⁹

1532-ben követség érkezett III. Vaszilijhez a távoli Indiából. Az újdonsült Mogul uralkodócsalád tagja, Babur, azzal a céllal indította útján követceit, hogy „baráti és testvéri” viszony létesüljön közte és III. Vaszilij közt. A moszkvai válasz azonban elutasító volt. Vaszilij nem tekintheti testvérének Baburt, mivel „nem ismeri az ő államát” (goszudarsztvo), és az sem ismert, hogy „ő korlátlan úr-e (goszudar) vagy csak annak az államnak (goszudarsztvo) szerződés által korlátozott uralkodója (urjadnyik)”.²⁰

Végül lássuk az utolsó példát IV. Ivántól. Ez arra is rámutat, hogy az uralkodó és az „alattvalók” vonatkozásában a „goszudar” maradt a legfontosabb titulus annak ellenére, hogy IV. Iván 1547-ben felvette a cári címet és használata kötelezővé vált otthon és a külföld felé egyaránt. 1570-ben levelet írt I. Erzsébet angol királynőnek, amelyben csodálkozását fejezte ki, hogy Erzsébet kereskedői csak a saját hasznukat keresik és nem az uralkodójukét, amint az illelenc. A levél igen sokatmondó: „És mi azt gondoltuk, hogy te az államban (goszudarsztvo) korlátlan Úrnő (goszudarinya) vagy és magad uralkodsz és a saját uralkodói becsületedet (goszudarszkaja cseszty) nézed”, írta Iván.²¹ Világossá vált azonban, folytatódik a levél, „hogy vannak emberek, akik melletted uralkodnak”.²² Az idézett példából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a „goszudar” az az uralkodó, aki nem osztozik a hatalomban az „alattvalókkal”, és akit nem köt semmiféle szerződés vagy más jogi korlát államának kormányzásában, mivel azt patrimoniumának, azaz magánbirtokának tekinti.²³

Az eddigiekben elmondottak miatt fontos tehát, hogy különbséget tegyünk az autokrácia, azaz a jogilag korlátlan uralom elmélete és a „szamogyerzsec” titulus használata közt,²⁴ mivel az

¹⁷ Alef 92.

¹⁸ Alef 75. Ez a szabály az 1480-as évektől már az udvar legelőkelőbb tagjaira is vonatkozott. A „szluga” elnevezés csak azokat a fejedelmeket illette meg, akik elismerték Moszkva főségét, de megmaradtak saját területükön. Alef 75–76.

¹⁹ id. Szergejevics, V.: Russzkija jurigycicszkija drevnyosztyi. Szentpétervár, 1890. vol. I. 91.

²⁰ Russzko–ingyijcszkije otnosenyija v XVII v. Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1958. 6.

²¹ Tolsztoj, J. V. (Ed.): Pervije szorok let sznosenyij mezsdu Rosszijeju i Anglijeju 1553–1593. Szentpétervár, 1875. 109. (a továbbiakban: Tolsztoj)

²² Tolsztoj 109.

²³ Jogosan jegyzi meg R. Pipes – már ami a 17. század előtti időszakot illeti –, hogy a „goszudar” szó jelentése miatt a „goszudarsztvo” leghűbb fordítása nem állam, hanem birtok lenne: „Az »állam« szó a köz- és a magánszféra, a dominium és az imperium közti szétválasztást tartalmazza. A goszudarsztvo nem hordoz ilyen konnotációt...” Pipes, R.: Russia Under the Old Regime. New York, 1974. 78. (a továbbiakban: Pipes) Ugyanakkor rámutat, hogy a a nyugati nyelvekben az államot jelentő szavak a latin status származékszavai (pl. état, state, Staat stb.) és ezáltal jogi konnotációt hordoznak – ez viszont teljességgel hiányzik a „goszudarsztvo” esetében. Pipes 79.

²⁴ Bushkovitch 1986. 368. (17. l.)

általunk tárgyalt korszakban a „szamogyerzsc” szó „korlátlan úr” értelemben való használata helytelen lenne.

A moszkvai autokrácia ideológiája Bizánc eleste után fejlődött ki, és lényegében már III. Vaszilij idejére készen állt.²⁵ „Három párhuzamos trend támogatta egymást a legfelső uralkodó jogi, ideológiai képének megteremtésében” – írja J. Raba.²⁶ Az első célja az volt, hogy „megalkossák az uralkodói hatalom legszélesebb körű jogi bázisát”, ami a szerző szerint, azáltal történt meg, hogy a „goszudar” titulus elsőrendű fontosságúvá vált a közszférában.²⁷ Ez, amint említettük, III. Iván alatt történt meg. Raba szerint az új titulus azt fejezte ki, hogy az uralkodót „nem kötötte a helyi jogi hagyomány”.²⁸ (Vö. Alef definícióját és Novgorod bekebelezésének esetét.) A szerző ezen utóbbi megállapításával egyet is értünk, de az a nézet, hogy ez „az uralkodói hatalom legszélesebb körű jogi bázisa” lett volna, nem tartható. Véleményünk szerint a „goszudar” titulus hangsúlyozott szerepe legjobb esetben is az uralkodói hatalom meglehetősen lakonikus jogi megfogalmazásának nevezhető csupán.

Raba joggal írja, hogy a második trend a „legfőbb uralkodó ideológiai képének felépítése volt”.²⁹ A moszkvai nagyfejedelem Isten által választott és trónraültetett, csakis neki felelős, Isten képében regnáló uralkodóként jelent meg, aki Bizánc bukása folytán az igaz hit legfőbb védelmezője és őre lett.³⁰ (Vö. Alef definíciójának második felét.)

A harmadik trend pedig a cári titulus kérdése volt,³¹ amire III. Ivántól egyre nagyobb hangsúlyt helyeztek az orosz uralkodók a külfölddel való érintkezés során. 1547-ben aztán, amint említettük, hivatalosan is felvette IV. Iván, és ezt 1561-ben a konstantinápolyi patriarcha is elismerte. A cári cím a „translatio imperii” eszméjének következménye volt, és oroszországi legitímálásában fontos szerepet kapott az a Bizánc bukása után keletkezett legenda, amely szerint a moszkvai uralkodók, Rurikon keresztül, Augustus császár rokonai. A legenda „bekerült a 16. századi reprezentatív krónikákba, felhasználta azt az orosz diplomácia III. Vaszilij és IV. Iván alatt, valamint helyet kapott IV. Iván koronázási szertartásában is, hogy a cári címnek az orosz történelemben először történő felvételét megalapozza”.³²

Témánk szempontjából a második trend a legfontosabb. Amint ugyanis látni fogjuk, a moszkvai uralkodók hatalmának nem volt nyugati értelemben vett jogi megalapozása, leszámítva azt, amit a „goszudar” titulus kapcsán mondtunk, illetve azt a jogalapot, ha ezt egyáltalán annak lehet nevezni, amit az Augustus császártól való leszármazás legendája biztosított.

Joszif Volockij apát volt az, akinek szerepét aligha lehet eltúlozni a moszkvai hatalmi ideológia kialakításában. „A moszkvai autokrácia hazai alkotás volt, bár az öltözék, amelyet felvett, külföldön készült.”³³ Az orosz autokrácia ideológiáját Joszif Volockij (meghalt 1515-ben) alkotta meg *Könyv a novgorodi eretnekek ellen [...]* című művével, melynek végső változata III. Vaszilij alatt készült el.³⁴ Ez az írás később a *Fövilágosító* (Proszvetyityel) elnevezést kapta

²⁵ Ševčenko, I.: Byzantium and the Eastern Slavs after 1453. HUS, 1978. 5–25. 10. A kérdésre részletebben lásd Philipp, W.: Die gedankliche Begründung der Moskauer Autokratie bei ihrer Entstehung (1458–1522). Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte, 1970. 59–118.

²⁶ Raba, J.: The Authority of the Muscovite Ruler at the Dawn of the Modern Era. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1976/3. (321–341.) 322. (a továbbiakban: Raba)

²⁷ Raba 322.

²⁸ Raba 323.

²⁹ Raba 323.

³⁰ Raba 323–324.

³¹ Raba 325.

³² Filippov, Sz.: Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. Actas, 1995/3. (5–31.) 17.

³³ Ševčenko, I.: A Neglected Byzantine Source of Muscovite Political Ideology. Harvard Slavic Studies II. 1954. (141–180.) 177. (a továbbiakban: Ševčenko 1954.)

³⁴ A mű korábbi és későbbi változatának kronológiájára, körülményeire, valamint a második változat látványos ellentmondásainak értelmezésére lásd Zimin, A. A.: O polityicseszkoi doktrinye Joszifa Szanyina. Trudi otgyela drevnyerusszkoi lityeraturi IX. 1953. 159–177.; Szeftel, M.: Joseph Vo-

csodálóitól a 17. században.³⁵ Fontos megjegyezni, hogy a „proszvetyityel” szó akkoriban a vallási szférához tartozott: jelentése ugyanis „megkeresztelő” volt: ezért hívta például így egy egyházi himnusz Szent Vlagyimirt is.³⁶ Volockij írásában a hatalomra vonatkozó legfontosabb tanítások mintegy csokorba gyűjtve, koncentráltan találhatók a mű utolsó fejezetében.

„Istenek vagytok és a Magasságosnak fiai. Törkedjete, hogy ne legyetek a harag fiai és, hogy ne vétkezzetek, mint az emberek [...] Ezt vegyétek eszetekbe, cárok és fejedelmek, és féljétek a magasságos haragját [...] Isten akaratát cselekedvén elnyeritek az ő kegyelmét. Isten ültetett titeket a trónjára maga helyett. Éppen ezért illendő (podobajet) a cároknak és fejedelmeknek, hogy [...] az alattuk létezőket megmentse a testi és lelki gonosztól. Mert megvan a Napnak a dolga, az, hogy süssön a Földön létezőkre, a cárnak is megvan a sajátja, az, hogy törődjön az összes alatta létezővel. Az uralkodás jogarát Istentől megkapván azon legyél, hogy megfelelj annak, aki azt neked adta, és senkinek nem tartozol elszámolással csakis Istennek; de ha mások gonosz dolgot cselekszenek, azért számot fogsz adni Isten előtt, mert szabadságot adtál nekik-erre. A cár pedig természetére nézve hasonló (podoben) bármely emberhez, hatalmát tekintve azonban a magasságos Istenhez hasonló (podoben). De mint ahogy Isten meg akar menteni minden embert, úgy a cár is meg akar óvni mindent, ami rábízott, a testi és lelki ártalomtól [...]”³⁷

A bizánci hagyományok nyomdokain haladva a szerző szerint az uralkodónak tehát nemcsak világi, hanem vallási téren is széles jogai és kötelezettségei vannak.³⁸ Amikor pedig az uralkodó kiemelt pozíciójának leírásához mintát keresett, választása egy 6. századi bizánci szerzőre, Agapetusra esett: az idézetben ugyanis, amint azt Ševčenko kimutatta, több olyan megállapítás található, amely Agapetustól származott.³⁹ Ezek az átvételek azt szolgálták, hogy az uralkodót isteni magasságokba emeljék.

„Isten ültetett titeket a trónjára maga helyett.”

„Mert megvan a Napnak a dolga, az, hogy süssön a Földön létezőkre, a cárnak is megvan a sajátja, az, hogy törődjön az összes alatta létezővel.”

„Az uralkodás jogarát Istentől megkapván, azon legyél, hogy megfelelj annak, aki azt neked adta.”

Végül a legfontosabb: „A cár pedig természetére nézve hasonló bármely emberhez, hatalmát tekintve azonban a magasságos Istenhez hasonló.”

A *Könyv a novgorodi eretnekek ellen* című írás lett azután az a munka, amely a 17. század végéig meghatározta a moszkvai hatalomelméletet.⁴⁰ De mind az eredeti, mind a későbbi cím is mutatja, hogy a mű nem igazi politikaelméleti munka:⁴¹ az eretnekek, konkrétan a „zsidózók” elleni harc volt az, ami megírásához vezetett, és ennek mentén fogalmazta meg Jozsif Volockij az uralkodói hatalomra vonatkozó nézeteit. Elméletének legfontosabb elemei (a *Fővilágosító* és egyéb írásai alapján) a következők: az uralkodót Isten ülteti maga helyett a trónra; az uralkodó hatalmát tekintve Istenhez hasonló, hatalmának semmilyen más földi hatalom nem szabhat

lotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective. JfGO, XIII. 1965. 19–29.; valamint Rowland, D.: Did Muscovite Literary Ideology Place Limits on the Power of the Tsar (1540s–1660s). Russian Review, IL. 1990. (125–155.) 125–131. (a továbbiakban: Rowland 1990)

³⁵ Lurje, Ja. Sz.: Igyecolicseszkja borba v russzkoj publicisztijike konca XV nacsala XVI veka. Moszkva–Leningrád, 1960. 95.

³⁶ Lotman, Ju. M.–Uspenskij, B. A.: The Semiotics of Russian Culture. Ann Arbor, 1984. 19.

³⁷ Proszvetyityel. Kazany, 1896. 3. kiadás. 546–547. (a továbbiakban: Proszvetyityel)

³⁸ Gyakonov, M. A.: Ocserki obszcsesztvennovo i goszudartzstvennovo sztroja drevnyej Ruszi. Szentpétervár, 1910. 418. (a továbbiakban: Gyakonov 1910.)

³⁹ Ševčenko 1954. 157–158.

⁴⁰ Ševčenko 1954. 159. Gyerzsavin, Ny.: Tyokratyicszkij element v goszudartzstvennih vozzrennyjah Moszkovszkoj Ruszi i jevo szoposztovlenyije sz vozzrennyijami drevnyih jevrejev. Kijev, 1906. 138.

⁴¹ Gyakonov 1910. 417.

korlátokat, (belcélrtve az egyházat is).⁴² A moszkvai uralkodónak az orosz föld összes uralkodója engedelmességgel tartozik: a nagyfejedelem ugyanis „az egész orosz föld urainak ura” (vszcsja russzkija zemlji goszudarjem goszudar).⁴³ Éppen ezért a többi fejedelemnek úgy kell dolgoznia a cár parancsára, „mintha az Úrnak dolgoznának, nem pedig egy embernek”.⁴⁴ Az egyházban is központi hely illeti meg az uralkodót: övé a zsinat összehívásának joga; nincs alátvetve az egyház ítélőszékének, az uralkodó csakis Isten előtt felelős, és mindenki engedelmisséggel tartozik neki.⁴⁵

De miért illeti meg az uralkodót ez a nagy – mondhatni korlátlan – hatalom? Az uralkodóra hárul mindenekelőtt az igaz hit védelme: az uralkodó kötelessége az, hogy „gondoskodik az orosz föld egész igazhitű kereszténységéről”.⁴⁶ Ez magában foglalja az eretnekek büntetését is, még akkor is, ha az eretnekek a klérus köréből kerülnek is ki, valamint a gonosztevők kordában tartását. Az igazhitű uralkodónak pedig mindenben engedelmeskedni kell.

Joszif Volockij azonban a zsarnok képével is operál a *Fölvilágosító*-ban. A zsarnoki hatalom jellemzőit egy hosszú – ugyanakkor nyugati szemszögből nézve nagyrészt semmitmondó ismérveket tartalmazó – felsorolásban adja meg:

„De ha olyan cár uralkodik az emberek felett, akin magán is gonosz szenvedélyek és bűnök, kapzsiság és harag, csalárdság és hazugság, büszkeség és düh, és ami mindennél rosszabb, hitetlenség és istenkáromlás uralkodik, akkor az ilyen cár nem Isten szolgája, hanem ördög és nem cár, hanem nyomorgató [értsd: zsarnok].”⁴⁷ Az ilyen cárnak pedig nem szabad engedelmeskedni Volockij szerint: „még ha kínozz is, még ha halállal fenyeget is”.⁴⁸ Joszif Volockij azonban nem mondja azt, hogy bárkinck is joga lenne a lázadásra, az aktív ellenállásra a zsarnok uralkodóval szemben – ez nem megengedett.

A szerző idézett sorai igen jól megvilágítják azt, hogy mennyire különbözött a zsarnokság fogalma a nyugati kultúrkörben és Oroszországban. A 13. századtól a nyugati kultúrkörben az a zsarnok, aki megszegi az ország törvényeit, aki az országot nem az alattvalók javára, nem a közjó (bonum commune, utilitas publica) érdekében kormányozza, hanem saját, önös érdekei szerint, aki veszélyezteti az alattvalók lét- és vagyonbiztonságát. Ezzel szemben Volockijnál a zsarnok elsősorban az, aki hitetlen, istenkáromló. A többi idézett kritérium mind másodrendű czekkel szemben. Ugyanakkor a kritériumok mind a valláserkölc szférájához tartoznak.⁴⁹ A zsarnok nem az alattvalók jogait sérti meg, hanem Isten morális előírásait.⁵⁰

A *Fölvilágosító* című mű megrostálta az uralkodói hatalomra vonatkozó korábbi irodalmat, és megtartotta azt, amit legmegfelelőbbnek talált. Csokorba szedte az uralkodói hatalomra vonatkozó legfontosabb tanításokat, egy teokratikus–providencialisztikus hatalmi ideológiát kreálva.⁵¹ Ugyanakkor ezt gazdagon alátámasztotta bibliai idézetekkel és bizánci szerzők műveiből vett részletekkel.⁵² Különösen sokat idézett Aranyházáj Szent Jánostól, az uralkodó istenítésében pedig alapvető szerepet játszott Agapetus. A mű azonban nagy hatása ellenére sem jelentett minőségileg újat az uralkodói hatalom tárgyalásában. Szervesen illeszkedett azokhoz a korábbi tanításokhoz, amelyek már nagyrészt a kijevi korszakban gyökeret vertek,

⁴² Gyakonov 1910. 418.

⁴³ id. Gyakonov 1910. 418.

⁴⁴ id. Gyakonov 1910. 418.

⁴⁵ Gyakonov 1910. 418.

⁴⁶ Proszvetyityel 547.

⁴⁷ Proszvetyityel 287.

⁴⁸ Proszvetyityel 287.

⁴⁹ Raeff, M.: The Early Theorist of Russian Absolutism. The American Slavic and East European Review, VIII. 1949. (77–89.) 87. (a továbbiakban: Raeff)

⁵⁰ Valdenberg, V. E.: Ucsenyija o tyranyc v drevnyerusszkoj lityerature v szravnyenyii sz zapadnoj. Izvcsztyija po russzkomu jaziku i szlovcsznozsty, II. 1929. (214–236.) 234.

⁵¹ Gycrsavin 1906. 110.

⁵² Gycrsavin 1906. 109–110.

illetve megjelentek. Legfeljebb ezek szintézise volt. I. Ševčenko szerint, amikor Machiavelli a *Fejedelem* című művét írta, „a moszkvai tudósok még mindig néhány hatodik, kilencedik és tizenkettedik századi bizánci anyagból rakták össze politikai tantételeiket”.⁵³

A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői

A korszak hatalmi ideológiája, amely szervez folytatása volt a kijevi idők hatalomfelfogásának, éles ellentétben állt a hatalomra vonatkozó nyugati tanításokkal. A nyugati kultúrkörben a hatalomfelfogás jogi-racionális lett a 12–13. század folyamán a római jog és az arisztotelészi filozófia és logika befogadása révén és terjedelmes traktátusokban öltött testet. Oroszországban ezzel szemben már kezdettől vallási-prófétikus volt.⁵⁴ A Kijevi Ruszban ugyanis az a bizánci és zsidó hagyományból táplálkozó meggyőződés vált irányadóvá, hogy az uralkodó nem a néptől vagy az egyháztól kapja hatalmát, hanem közvetlenül Istentől, mivel az uralkodót az isteni gondviselés állítja a nép élére.⁵⁵ Mivel az orosz írástudók nem szoktak hozzá ahhoz, hogy „elvonat konstrukciókban gondolkodjanak”, így az istenkegyelmiségnek, ahogy arra M. Gyakonov rámutatott, olyan konkrét értelmezést adtak, amely által az istenkegyelmiség az isteni elrendeléssel volt azonos.⁵⁶ Ennek hatására esetenként még a bibliai páli sort is hibásan idézték: „[...] mert mondá az apostol, az uralkodók Istentől rendeltettek, aki pedig ellenszegül az uralkodónak, az Úr parancsának szegül ellene.”⁵⁷ A bibliai rész ugyanis így hangzik: „Mert nincs hatalom csak az Istentől, ami van, azt Isten rendelte. Ezért aki a hatósággal szembeszáll, Isten rendelésének szegül ellene.” (Róm 13, 1–2)

Az imént idézett felfogás megakadályozta az oroszokat abban, hogy valamiféleképpen a népben lássák a hatalom forrását. Nyugaton a római jog „lex regia” elvének boncolgatása során, amely szerint a római nép az összes hatalmát átadta a császárnak, és ezért a császár akarata törvény erejével bír, arra jutottak a 13. századi jogászok, hogy a hatalom forrása a nép, és hogy a „lex regia” nem jelent teljes és végleges hatalomátruházást, következésképp a népnek részecsdnic kell a hatalomból. A kérdés az volt, hogy miként egyeztethető össze az istenkegyelmiség és a népszuverenitás. Ezt Aquinói Tamás úgy oldotta meg, hogy a hatalom fogalmán belül megkülönböztette a hatalom mint lényeg (principium), a hatalom mint forma (modus) és a hatalomgyakorlás (exercitium) aspektusát. Nézete szerint az első Istentől ered, a másik kettő azonban a népe ügye. A forma tekintetében pedig a legjobb a vegyes kormányzat, amely egye-síti a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia elemeit: azaz a korlátozott monarchia.

A Ruszban (és a moszkvai Oroszországban) nemcsak a római jog tanulmányozása és a skolasztikus filozófia hiányzott, hanem az a római jogból származó és a 12. századi kánonjogászok által hangoztatott elv is, hogy „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia” – ez Nyugaton szintén a korlátozott monarchia felé törte az utat, mivel a kánonjogból a 13. században átkerült a világi szférába, a 14. századra pedig közhellyé vált a nyugati kultúrkörben. Egyáltalán, hiányzott mindenféle jogi gondolkodás és az uralkodói hatalom jogi alapra való helyezése. A jogelmélet hiánya miatt az autokráciának, amint azt P. Miljukov megjegyezte, egészen Nagy Péterig nem volt jogi bázisa.⁵⁸ Az autokrácia a gyakorlatban harc árán alakult ki, de az elmélet terén nem volt semmiféle konfliktus.⁵⁹

⁵³ Ševčenko, I.: Byzantium and the Slavs. HUS, VIII. 1984. (289–303.) 302–303.

⁵⁴ Erre lásd Gyakonov, M.: Vlaszty moszkovszkih goszudarej. Szentpétervár, 1889. 43–45. (a továbbiakban: Gyakonov 1889.)

⁵⁵ Gyakonov 1889. 45.

⁵⁶ Gyakonov 1889. 38–39.

⁵⁷ id. Gyerzsavin 1906. 62.

⁵⁸ Miljukov, P.: Russia and Its Crisis. New York, 1962. 400. (a továbbiakban: Miljukov)

⁵⁹ Miljukov 127.

A vallási–prófétikus hatalomfelfogás további megerősítést nyert a 15. század második felében, amikor Bizánc bukása után az orosz uralkodó a császárok örökébe lépett: amikor tehát a kifejtett ideológia megjelent a 16. században, a hatalomfelfogás valláserkölcsi, teológiai dimenziókban mozgott. Ez a teológiai dimenzió IV. Ivántól kezdve még az uralkodó titulusában is kifejeződést nyert. A „bozseju milosztiju” formulát IV. Iván idejére már régóta (1449-től) használták a moszkvai uralkodók. Az isteni kegyelem kifejezésére azonban neki ez nem volt elég: tőle kezdődött az a gyakorlat, hogy időnként a „bogoszlovije” (teológia) szó is bekerült a intulációba, ami „azt volt hivatott kifejezni, hogy egyedül az ortodox uralkodók hatalma gyökerezik Isten igaz akaratában”.⁶⁰ Nem véletlenül írta a cár fölényes göggel Báthori István királynak, hogy míg ő Isten akaratából cár, addig Báthori csak a „sokat lázongó emberiség akaratából” király.⁶¹

Jellemző, hogy a „bogoszlovije” szót majd Nagy Péter metszi ki az uralkodói titulusból (1698-ban).

A politikai kérdések a 15–17. századi moszkvai államban vallási, valláserkölcsi kérdéseként jelentkeztek.⁶² Ez világosan kitűnik abból, ahogy Joszif Volockij meghatározta az uralkodó kötelezettségeit és a zsarnokság fogalmát. Egyetérthetünk Kljucsevszkijel abban, leszámítva a „politikai” jelző használatát, hogy III. Vaszilij idejére „már készen állt a politikai fogalmak azon készlete, amellyel aztán oly sokáig élt a moszkvai Oroszország”.⁶³ Miben foglalható össze ennek lényege? A 16–17. századi orosz hatalomfelfogás „Istenfüggő” volt⁶⁴ abban az értelemben, hogy Isten nélkül a hatalom problematikája teljességgel érthetetlen: „Ha Istent, valamint Istennek az uralkodóhoz, illetve az alattvalókhöz való viszonyát kimozdítjuk a képből, akkor mindenféle koherens eszmekészlet nélkül maradunk.”⁶⁵

A két fő elem, az isteni kijelölés mellett, az uralkodó és Isten közti misztikus viszony, valamint az uralkodó mint Isten képmása és hasonlatossága modell volt. Joggal jegyezte meg Rowland, hogy az Isten által inspirált uralkodó képe „az ideológia összetartó kapesa, mivel egycsapásra legitimálja és szentesíti a politikai rendszert”.⁶⁶ Az Isten által inspirált uralkodó képének legjobb korabeli leírását Sigismund von Herberstein császári követ adta, aki a 16. század elején III. Vaszilij udvarában járt: „Hatalmával éppúgy él a spirituális, mint a világi dolgokban; szabadon, saját akarata szerint dönt mindenki életéről és javáról. Tanácsosai közül egy sincs olyan tekintélyes, aki neki ellentmondani vagy valamely ügyben ellenállni merészelné. Nyíltan vallják, hogy a fejedelem akarata Isten akarata, és hogy amit a fejedelem tesz, azt isteni akaratból teszi. Ezért hát Isten sáfárjának és ajtónállójának hívják, végül pedig az isteni akarat végrehajtójának hiszik. Ennélfogva a fejedelem, ha kérelmet intéznek hozzá valamely fogoly ügyében, vagy valamilyen más súlyos ügyben, ezt szokta felelni: minthogy Isten parancsolta, szabadon fogjuk engedni. Hasonlóképpen, ha valaki valamely más bizonytalan és kétes dolgot kérdez, közönségesen ezt szokták felelni: Isten tudja és a nagyfejedelem.”⁶⁷

Az Istenhez hasonlatos uralkodó képére (valamint az isteni kijelölésre) pedig Joszif Volockij idézett sorai világítanak rá kiválóan. Mindkét említett uralkodókép a bizánci teológiában gyökerezett. A bizánci teológia azt tanította a császárral kapcsolatban, hogy az isteni

⁶⁰ Szeftel 1979. 62.

⁶¹ id. Gyakonov 1910. 425.

⁶² Bushkovitch 1986. 364. Kirillov, I.: Tretyij Rim. Moszkva, 1914. 16.

⁶³ Kljucsevszkij, V. O.: Kursz russzkoj isztorii. Moszkva, 1988. vol. II. 129.

⁶⁴ Rowland, D.: The Problem of Advice in Muscovite Tales about the Time of the Troubles. Russian History (RH), VI. 1979/2 (259–283.) 264. (a továbbiakban: Rowland 1979)

⁶⁵ Rowland 278–279.

⁶⁶ Rowland 1990. 152.

⁶⁷ Sigismund von Herberstein: Rerum Moscoviticarum Commentarii. Basel, 1571. 15. Mind Kljucsevszkij, mind Rowland Herberstein ezen szavaira hivatkoznak, anélkül azonban, hogy teljes egészében közölnék az imént idézett sorokat.

inspiráció alatt áll, ennek sarkköve pedig a következő bibliai sor (Péld 21,1) volt: „A király szíve vízfolyás az Úr kezében”.⁶⁸ A képmás-hasonlatosság modell pedig az ikon teológiájából táplálkozott: eszerint „minden földi ideál valamely mennyei ideált utánoz”.⁶⁹ A császárról azt tartották, hogy ő Isten élő képmása, birodalma pedig a mennyei világé: éppen ezért G. Fedotov szerint a cár tisztelete Oroszországban „az ikontisztelet társadalmi kiterjesztése volt”.⁷⁰ „Az cszményi állam ezen bizánci koncepciójának, valamint az ikon teológiájának – amit ez a koncepció tükrözött – hatására a bibliai eszme, hogy Isten saját képére és hasonlatosságára teremtette az embert (Ter 1, 26–27), a politikai és személyes tökéletesség fontos jegyév vált az orosz kultúrában, amely gyakran élt az obraz (képmás) és a podobije (hasonlatosság) szavak használatával.”⁷¹

Ugyanakkor a moszkvai hatalmi ideológia nemcsak tartalmi, hanem formai szempontból is különbözött a nyugatitól, mégpedig lakonikus jellege miatt:⁷² az értekezések szerepét titulusok (lásd: cár, goszudar, szamogyerzsec), illetve szimbolikus értelmű kifejezések⁷³ (orosz föld), valamint ugyancsak szimbolikus uralkodóképek (a jó, azaz az Istenhez hasonlatos uralkodó képe, a zsarnok, azaz az ördögi uralkodó képe) töltötték be.⁷⁴ (Vö. Volockij csirányú utalásait.) Az orosz hatalmi ideológia tehát mind a tartalom, mind a forma tekintetében más volt, mint a nyugati: mivel a politika fogalma és maga a szó is hiányzott (ez utóbbi csak a 18. század elejétől kezd teret nyerni, és jellemző, hogy lengyel jövevényszó az oroszban), ezért nem tanácsos „politikai” ideológiáról beszélni a 18. század előtt – helyett pontosabb a hatalmi ideológia használata, mivel a hatalom szó kulcsfontosságú volt az oroszok számára is.⁷⁵ Ugyanakkor az ideológiát az orosz hatalomfelfogás itt leírt sajátosságai miatt célszerű, D. Rowland nyomán, szimbolikus nyelvként értelmezni.⁷⁶

Az orosz hatalmi ideológiát igen jól megvilágítják a közmondások, hiszen ezek lényegük-nél fogva egyesítik magukban a moszkvai ideológia formai jellegzetességeit: a szimbolizmust és a lakonikus jelleget. Ugyanakkor jól tükrözik a hatalmi ideológia legáltalánosabb tartalmi elemeit. A 19. századi orosz nyelvben igen sok közmondás élt a hatalomról és a cárról (V. Dal mintegy százát közölt csak a cár címszó alatt)⁷⁷: „Az orosz nép cárszerető” közmondás mintegy illusztrációja e ténynek. Nem célunk ehelyütt az, hogy részletekbe menően tárgyaljuk a közmondások és a hatalmi ideológia kérdését. Ezt megtettük már korábbi tanulmányunkban.⁷⁸ Most csak utalásszerűen, az elmondottak érzékeltetésére villantunk fel néhány közmondást.

„Minden hatalom Istentől van.”⁷⁹; „A főhatalom Istentől van.”⁸⁰; „A cár Isten által állíttott.”⁸¹; „Egyedül Istennek tartozik számadással az uralkodó.”⁸²; „A felsőbbségnek való engedelmesség, Istennek való engedelmesség.”⁸³; „Isten annak adja a hatalmat, akinek akarja.”⁸⁴

⁶⁸ Härtel, H.-J.: Byzantinisches Erbe und Orthodoxie bei Fofan Prokopovič. Würzburg, 1970. 85.

⁶⁹ Bachr, S. L.: The Paradise Myth in Eighteenth-Century Russia. Stanford, 1991. 16–17. (a továbbiakban: Bachr 1991.)

⁷⁰ Fedotov, G.: The Russian Religious Mind. Cambridge, Mass, 1966. vol. I. 208.

⁷¹ Bachr 1991. 17.

⁷² Halperin, Ch. J.: Kiev and Moscow: An Aspect of Early Muscovite Thought. RH, VII. 1980/3. (312–321.) 317. (a továbbiakban: Halperin)

⁷³ Halperin 317.

⁷⁴ Rowland 1990. 131.

⁷⁵ Erre lásd Sashalmi, E.: Folyamatosság és változás a XVI–XIX századi orosz hatalmi ideológiában. Valóság, 1997/7. (58–71.) 58–59. (a továbbiakban: Sashalmi 1997a)

⁷⁶ Rowland 1990. 131.

⁷⁷ Dal, V. V.: Poszlovici russzkovo naroda. Moszkva, 1957. 3. kiadás. 243–245. (a továbbiakban: Dal 1957.)

⁷⁸ Lásd Sashalmi 1997a

⁷⁹ Dal 1957. 246.

⁸⁰ Dal 1957. 246.

E közmondások bibliai eredetre vezethetők vissza, és bár arra nincs bizonyítékom, hogy már a 16–17. században is közmondásként éltek volna, a hatalomról szóló írások közhelyeként emlegetik az ezekkel (szinte) teljesen megegyező formulákat. (Lásd Volockij egyes megállapításait!) Ezekben a közmondásokban jól tükröződnek azok az erények (az alázatosság kivételével), amelyeket az ortodoxia a hatalomhoz való viszonyulás terén hirdetett: az alázatosság, az engedelmesség, a sors elfogadása.⁸⁵

A következő közmondások az egyik kulcsfontosságú szimbolikus kifejezést („orosz föld”, „szentorosz föld”) tartalmazták. „Az orosz föld (russzkaja zemlja) nem tud létezni uralkodó nélkül.”⁸⁶; „Az orosz Isten és az orosz cár által áll a szentorosz föld.”⁸⁷

Már a 17. században is túlatnyi olyan közmondás létezett az uralkodóval kapcsolatban, amelyek a hatalmi ideológiára vonatkoztak, és amelyek segítségével anélkül is rekonstruálni lehetne a hatalomfelfogást, hogy bármilyen más ezzel kapcsolatos írást elolvassunk. Ez nem véletlen, hiszen a moszkvai uralkodók jogilag korlátlan hatalmát igazolni lehetett pusztán azáltal, hogy Istenre, a helyi hagyományra (lásd orosz föld) vagy az uralkodó elődeire (akár az antikvitásig, Augustusz császárig visszavezetve) hivatkoztak a szerzők.⁸⁸ III. Iván 1489-ben a következő választ adta a német–római császár követének, amikor az koronát ajánlott neki: „Amit pedig nekünk a királyságot illetően mondtál, hát mi kezdettől Isten kegyelméből vagyunk urai (goszudari!) földünknek (na szvoejj zemlje!), legelső őscinktől fogva, őscinket pedig, hozzánk hasonlóan, Isten emelte trónra.”⁸⁹ Ebből tehát kitűnik, hogy a hatalomról szóló hivatalos megfogalmazások is ugyanolyan lakonikusak voltak, mint a közmondások.

Az alábbi 17. századi közmondásokban megfigyelhető egy domináns téma: Isten és az uralkodó nemcsak egy közmondásban szerepelnek, hanem úgy tűnnek elének, mint két majd-hogynem „egyenrangú és egymással összefüggő hatalmas erő”.⁹⁰

„Minden az Istené és az uralkodóé” – ez a közmondássá lett sor IV. Ivántól származott, a 17. században már ilyen minőségben emlegetik.⁹¹ „A lélek az Istené, a test az uralkodóé, a hát a földesúré.”⁹² „Az Isten magasán, a cár messze van.”⁹³ „Az Istenért való ima, az uralkodónak tett szolgálat nem vész kárba.”⁹⁴ „A cárt nem mindenki látja, de mindenki imádkozik érte Istenhez.”⁹⁵ „A cár ítélete Isten ítélete.”⁹⁶ (Vö. Herberstein szavait.) „Isten és az uralkodó tudja.” („Isten tudja és a cár.”)⁹⁷ (Lásd a Herbersteintől vett idézet utolsó sorát!)

⁸¹ Dal 1957. 244.

⁸² Dal 1957. 244.

⁸³ Dal 1957. 246.

⁸⁴ Dal 1957. 247.

⁸⁵ E triáoszt J. P. Le Donne említi *Absolutism and Ruling Class. The Formation of the Russian Political Order* című munkájában. Oxford, 1991. 143.

⁸⁶ Dal 1957. 243.

⁸⁷ Dal 1957. 327.

⁸⁸ Ševčenko 1978. 11.; Miljukov 1962. 400.

⁸⁹ id. Kljucsevskij 1988. vol. II. 119.

⁹⁰ Szamuely, T.: *The Russian Tradition*. London, 1974. 67.

⁹¹ Puskarjev, L. Ny.: *Obscsesztvenno–polityicseskaja miszl Rosszii. Vtoraja polovina XVII veka*. Moszkva, 1982. 88. (a továbbiakban: Puskarjev 1982.)

⁹² Puskerjev, L. Ny.: *Poszlovici v zapiszjah XVII veka kak isztocsnyik po izucsenyiju obscsesztvennih odnosenyij. Isztoriceskije zapiszki, XCII. (312–335.)* 326. (a továbbiakban: Puskarjev: Poszlovici)

⁹³ Puskarjev, L. Ny.: *Goszudarsztvo i vlasztj v obscsesztvenno–polityicseskjoj miszli konca XVII v. Obscsesztvo i goszudarsztvo fcodalnoj Rosszii*, Moszkva, 1975. 196. (a továbbiakban: Puskarjev 1975.)

⁹⁴ Puskarjev 1975. 196.

⁹⁵ Puskarjev 1975. 196.

⁹⁶ Puskarjev 1975. 196.

⁹⁷ Dal 1957. 243.

E két utóbbi közmondás keletkezésének elvi alapja a Példabeszédek azon sora volt, amelyet a korábbiakban idéztünk – ez a sor pedig a 17. századra szintén közmondássá lett ebben a formában: „A cár szíve Isten kezében van.”⁹⁸

Ugyancsak bibliai eredetű átvétel a következő közmondás is: „Féld az Istent, a cárt pedig tiszteld.”⁹⁹ („... féljétek az Istent, s tiszteljétek a királyt.” 1Pt 2,17); „A gonosz ember az Istentől nem fél, a fejedelmek előtt nem szégyelli magát” – ez a közmondássá vált sor Borisz és Gleb szentek *vitá*-jából származik.¹⁰⁰

„A Nap alatt meleg van, az uralkodó alatt jólét.”¹⁰¹ E közmondás, a Nappal való párhuzam, az ortodox teológia – már idézett – képmás-hasonlatosság elvének következménye volt. A Nappal való párhuzam ugyanis azt a tökéletességet és harmóniát, azaz a földön megvalósuló paradicsomi állapotot tükrözte, amelyet a cár hoz létre azzal, hogy Isten igazi képmásává és hasonlatosságává válik.¹⁰² Ez a paradicsomi állapot a fény-hasonlatban jutott kifejeződésre, nem ritkán a Nappal való explicit párhuzamban.¹⁰³

Volockijnál is megvan a Nap motívum, és amint Ševčenko kimutatta, az említett sort Agapetus bizánci szerzőtől kölcsönözte. Ami különösen érdekes, az az, hogy a *Fölvilágosító*ban szereplő sor, szerkezetében és értelmileg tulajdonképpen azonos a 17. századi közmondással. Idézzük hát fel újra a szóban forgó részletet: „Mert megvan a Napnak a dolga, az hogy süssön a Földön létezőkre, a cárnak is megvan a sajátja, az hogy törődjön az összes alatta létezővel”.

A 17. században Szimeon Polockij Alekszej cárt hasonlította a Naphoz,¹⁰⁴ Oroszországról pedig a következőt mondta: „Én Oroszországot Mennyszágnak merem nevezni.”¹⁰⁵ Nem véletlenül keletkezett ez a 17. században már létező mondás: „Látni a cár fényességes szemeit.”¹⁰⁶

Az egyház tanításai képezték tehát a hatalmi ideológia gerincét (amely, amint láttuk, tulajdonképpen hatalmi teológia volt), és ugyancsak az egyház játszott szerepet a hatalomra vonatkozó tanítások, köztük az uralkodó istenítésének elterjesztésében.

A 17. századi énekeskönyv, amelyből az egyházi énekeket tanították így kezdődött:

*„Énekeljétek a mi Istenünknek, énekeljétek!
Énekeljétek a mi cárunknak, énekeljétek!
Mert a cár az egész földnek (zemlja) az Istene.”¹⁰⁷*

Az ortodox egyház bibliai, teológiai formulákat plántált bele a társadalomba, oly sikerrrel, hogy azok az erények, amelyeket az ortodox egyház a hatalomhoz való viszonyban alapvetőnek tartott (tehát az engedelmisséget, az alázatosságot, a sors elfogadását), a közmondásokban is megjelentek. Ez pedig azt bizonyítja, hogy az említett elvek az egész orosz nép mentalitásának szerves részévé váltak.¹⁰⁸ A hatalmi ideológia így nem volt vertikálisan olyan tagolt, mint

⁹⁸ Dmitrijev, L. A. (Ed.): Otrivok szbornyika poszlovic XVII v. Rukopisznoje naszlegyije drevnyej Ruszi po matyerialam Puskinszkovo doma, Leningrád, 1972. (28–56.) 55.

⁹⁹ Puskarjev 1975. 196.

¹⁰⁰ Puskarjev 1982. 88.

¹⁰¹ Puskarjev: Poszlovici 328.

¹⁰² Bachr 1991. 30.

¹⁰³ Bachr 1991. 30.

¹⁰⁴ Zsivov, V. M.–Uszpenszkij, B. A.: Car is bog. Szemjotyicscszkije aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii. In: Uszpenszkij, B. A. (Ed.): Jaziki kulturii i problemi percenvyimosztyi. Moszkva, 1987. (47–153.) 57.

¹⁰⁵ Bachr 1991. 24.

¹⁰⁶ A 17. század első felében például Adam Olearius holsteini követ idézi e sort. Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földről át Perzsiába. Budapest, 1969. 93.

¹⁰⁷ Puskarjev 1982. 118.

¹⁰⁸ Az orosz közmondások példája mutatja, hogy az egyes nyelvek közmondásainak elemzése igen gyümölcsöző lehet a politikai gondolkodás vizsgálatában: a közmondások ugyanis tükrözik az adott nép mentalitását. Ez utóbbi fontosságára Q. Skinner mutatott rá, aki azt írja, hogy a politikaelmélet ta-

a nyugati kultúrkörben, azaz a hivatalos hatalmi ideológia alapjaiban megegyezett a populáris hatalmi ideológiával. Ezt igen jól bizonyítják a joszifljánus ideológia egyik 16. századi kulcsfigurájának, Makarij metropolitának a sorai: 1552-es levelében, amelyet a Kazanyt ostromló IV. Ivánhoz intézett, azokra a bibliai idézetekre hivatkozott, amelyek a 17. században közmondásként éltek.

„Ha a cár szíve Isten kezében van, akkor mindenkinek illendő Isten akarata szerint, a cári parancs alapján eljárni, és félelemmel remegve engedelmeskedni, amint azt az isteni Péter apostol mondá: Az Istent féljétek, a királyt (cár) pedig tiszteljétek; és ugyanez az apostol mondá: nem hiába viseli a király (cár) a kardot, hanem a gonosztevők megbüntetésére, a jól cselekvőknek pedig dicséretére.”¹⁰⁹

Ugyanezek a bibliai részletek képezték a gerincét Alekszej cár hatalmi ideológiájának is, aki azt vallotta, hogy „A cár szíve Isten kezében van”, és ebből következően döntéseiben is „Isten vezérli a cárt”.¹¹⁰ Az alattvalókat pedig szerinte „az Isten és a cár iránti félelem” kell hogy el-töltse.¹¹¹ Amikor 1654-ben a lengyelek elleni háborújára indult, a moszkvai tömeg a következő feliratot láthatta zászlaján: „Féld az Istent és engedelmeskedj a cárnak.”¹¹² Egy ízben pedig így feddte meg engedetlen alattvalóját: „Kinek nem engedelmeskedsz te? Magának Krisztusnak!”¹¹³ A cár hatalomfelfogásának lényegét J. H. Bennet így foglalta össze: „Alekszej, úgy tűnik, hitte, hogy Isten és a cár autoritása egy homogén szuverenitásba olvadtak össze, ami isteni szankciót adott az uralkodó minden cselekedetének. A cár akarata és Isten akarata Alekszej számára tulajdonképpen szétválaszthatatlanok voltak.”¹¹⁴

Az isteni kijelölés és inspiráció hangsúlyozása különösen fontos lett az első Romanovok alatt, hogy hatalmukat legitimálják. Ebben még az újjáélesztett könyvnyomtatást is felhasználták eszközként.¹¹⁵ A hivatalos iratokon kívül a nyomtatott anyagokban is megjelent az, hogy a cár választása (1613) isteni sugallatra történt.¹¹⁶ Ugyanakkor a Szentháromságra való hivatkozást mind a hivatalos iratokban, mind a könyvek elő-, illetve utószavában felváltotta a cásra való hivatkozás, aki Isten „segítségével” és „közreműködésével” cselekszik.¹¹⁷ A harmadik fontos dolog pedig, amit a Romanovok propagáltak, az éppen a Rurikidákkal és rajtuk keresztül az Augustus császárral való rokonság volt.¹¹⁸ Azért kellett az új dinasztiának ezeket a dolgokat propagálni, mert már a 16. században is ezek alkották a hatalmi ideológia lényegét.

---

nulmányozása többé nem mérülhet ki kizárólag a fontos szerzők műveinek elemzésében. Ha viszont emellett megpróbáljuk megismerni a korábbi társadalmak „mentalitását”, akkor ez nemcsak a művek kontextusát adja meg, hanem közelebb visz bennünket a politikaelmélet és a politikai cselekvés kapcsolatának megértéséhez. Skinner, Q.: *The Foundations of Modern Political Theory*. Cambridge, 1978. vol. I. X–XI.

¹⁰⁹ id. Gycrsavin 1906. 123.

¹¹⁰ id. Tschizewskij, D.: *Russian Intellectual History*. Ann Arbor, 1978. 110. (a továbbiakban: Tschizewskij 1978.)

¹¹¹ id. Tschizewskij 1978. 110.

¹¹² Longworth, Ph.: *Tsar Alexis Goes to War*. In: Dukcs, P. (Ed.): *Russia and the West*. London, 1991. (48–58.) 48.

¹¹³ id. Tschizewskij 1978. 110.

¹¹⁴ id. Verner, A. M.: *The Crisis of Russian Autocracy*. Princeton, 1990. 73. E megállapítás igen találó, leszámítva a szuverenitás szó használatát.

¹¹⁵ Pozgyejeva, I. V.: *Pervije Romanovi i cariszsztzkaja igyeja (XVII vek)*. *Voproszi Isztorii*, 1996/1. (41–62.) 41. (a továbbiakban: Pozgyejeva)

¹¹⁶ Pozgyejeva 44.

¹¹⁷ Pozgyejeva 43.

¹¹⁸ Pozgyejeva 44. és Wortman, R.: *Scenarios of Power. Myth and Ceremony in Russian Monarchy from Peter the Great to the Death of Nicholas I*. Princeton, 1995. 32.

A moszkvai hatalmi ideológia tipológiája európai kontextusban

Joszif Volockij és a joszifljánusok nézeteinek jellemzésére meglehetősen elterjedt a szakirodalomban a „teokratikus abszolutizmus”, illetve az abszolutizmus elnevezés:

M. Gyakonov és M. Heller, akiknek könyve nemrégiben magyarul is napvilágot látott, az előbbi kifejezést használta,¹¹⁹ míg M. Racff „az abszolutizmus korai teoretikusa”,¹²⁰ R. Pipcs pedig a „királyi abszolutizmus extravagáns védelmezője”¹²¹ címkével illette Volockijt. Ezek azonban teljességgel téves és félrevezető megfogalmazások.¹²² Tévesek, mivel az abszolutista teoretikusok, szemben a joszifljánusokkal, jogi fogalmakkal operáltak, amikor az abszolút királyi hatalomról értekeztek. Ugyanakkor a teokratikus abszolutizmus kifejezés különösen félrevezető, mivel párhuzamot von a nyugati abszolutista elmélet egyik fajtája, a királyok isteni jogalapjára támaszkodó abszolút monarchia elmélete („absolute monarchy by divine right”) és a joszifljánus hatalmi ideológia közt.

A „potestas absoluta” elnevezést először a 13. századi kánonjogászok használták a pápa hatalmának leírására.¹²³ Már az 5. században megszületett az a 12. századi kánonjogászok által hangoztatott elv, hogy a pápát illeti meg a „hatalom teljessége” (plenitudo potestatis) az egyházban. „A kánonistáknak úgy tűnt, hogy sok rossz szokás van az egyházban, amit el kell törölni, és hogy új törvényeket kell alkotni.”¹²⁴ Ha pedig a pápáé a hatalom teljessége, akkor egyedül ő teheti meg ezt. Nem elégedtek meg azonban ennek alátámasztásában azzal, hogy a Bibliára hivatkozzanak (arra, hogy Krisztus Péterre ruházta az egyházban a hatalmat) – jogi érveket is kerestek hozzá.¹²⁵ Ezeket pedig az újjáéledt római jog két formulájában lelték meg a kánonjogászok: „Quod principi placuit legis habet vigorem.” (Ami a császárnak tetszett, az törvény erejével bír), „Princeps legibus solutus est” (A princeps fel van oldozva a törvények alól).¹²⁶ Valószínűleg ez utóbbi formulában keresendő a „potestas absoluta” kifejezés eredete.¹²⁷ A pápának tehát abszolút hatalmából eredően jogában állt saját belátása szerint törvényt hozni, illetve törvényt eltörölni, ha az egyház érdeke úgy kívánta, miközben ő felette állt a törvénynek, amellyel saját akaratából összhangban élt. A római jogi formulákkal megalapozott pápai hatalom képezte aztán a világi uralkodók abszolút hatalmáról szóló tanítások magvát.¹²⁸

¹¹⁹ Gyakonov 1910. 419., Heller, M.: Az orosz birodalom története. Budapest, 1996. vol. I. 114.

¹²⁰ Racff 77.

¹²¹ Pipcs 232.

¹²² Hozzánk hasonlóan Rowland is ezt az álláspontot képviseli. Néhány megállapítást leszámítva azonban részletesebben nem taglalja a tipológia kérdését. E megállapítások, bár helyenként pontatlanok (az ezekre vonatkozó megjegyzéseimet lásd e cikk egy későbbi jegyzetében), igen figyelemreméltók. (Lásd Rowland 1990. 129–130.) A moszkvai és a nyugati hatalmi ideológia különbségeinek megvilágításában Rowland elvülhetetlen érdemeket szerzett. Lásd Rowland 1979., illetve Rowland 1990.

¹²³ Pennington, K.: Law, Legislative Authority and Theories of Government 1150–1300. In: Burns, J. H. (Ed.): The Cambridge History of Medieval Political Thought 350–1450. Cambridge, 1988. (424–454.) 435.

¹²⁴ Tierney, B.: Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1150–1650. Cambridge, 1982. 14. (a továbbiakban: Tierney)

¹²⁵ Tierney 14.

¹²⁶ Tierney 14.

¹²⁷ Bonney, R.: The European Dynastic States. Oxford, 1992. 313.

¹²⁸ Burns, J. H.: The Idea of Absolutism. In: Miller, J. (Ed.): Absolutism in Seventeenth-Century Europe. London, 1990. (21–42.) 32–33. (a továbbiakban: Burns) Burns nem említi, hogy magánál Bodinnél is fellelhető az a kapcsolat: „... az uralkodó nem lehet alávétve saját törvényeinek. És mint ahogy a pápa nem közi meg kezét, mint a kánonjogászok mondják, a szuverén uralkodó sem kötheti meg kezét, még akkor sem, ha ő maga akarná.” Bodin, J.: Az államról. Budapest, 1987. 79–80. (a továbbiakban: Bodin)

Az abszolútizmus mint eszmerendszer a monarchia olyan elmélete, mely szerint az uralkodónak minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól függetlenül jogi felhatalmazása van arra, hogy mindent megtegyen a közhaszon, a nép érdekében: azaz a társadalom politikai jogokkal bíró szektora nélkül is törvényt hozhat vagy törölhet el, valamint belátása szerint vehet ki adót stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni- és a természetjog előírásaiba és nem sértik az ország fundamentális törvényeit, melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. De ha az uralkodó áthágná is az isteni- és természetjog előírásait, a neki való aktív ellenállás akkor sem megengedett, mivel felette csak Isten áll.

A király tehát egyszerre állt a jog felett és alatt: a pozitív jogot, azaz a tételes jogot bármikor megváltoztathatta, kivéve a fundamentális törvényeket – Franciaországban ilyen fundamentális törvénynek tekintették például az ún. száli törvényt, mely szerint nők nem uralkodhattak, illetve nőágon nem öröklődhetett a korona sem –, ha a körülmények úgy kívánták; a természetjognak (*ius naturale/lex naturalis*), azaz a józan ész (*naturalis ratio*) előírásainak, valamint az isteni jognak (*ius divinum/lex divina*) azonban továbbra is alárendelődött. (A józan ész előírásait ugyanakkor sokszor azonosították Isten morális törvényeivel, azaz a Tízparancsolattal.¹²⁹) Amikor tehát a teoretikusok az uralkodó abszolút hatalmáról értekeztek, akkor a jogfilozófia segítségével magáról a jogrendszerrel tettek megállapításokat.¹³⁰ Az uralkodó bár „a jog legfőbb eleme volt”, ezért mégsem rekedt kívül a jogrendszeren, a jogi gondolkodás keretein, hanem „része volt ennek a rendszernek”.¹³¹

Az abszolútista eszmerendszer elsősorban az angol és francia abszolútista teoretikusok értekezéseiből rekonstruálható. Igen kevés ország volt viszont, ahol ezek az elvek hivatalos állami dokumentumokban is megfogalmazást nyertek – a kivételek közé tartozott Dánia, amely a legjobb példát kínálja ebben a tekintetben.¹³² Az 1683-as dán törvénykönyv I. cikkelye szerint a királyt illeti meg „egyedül a legfőbb autoritás, hogy törvényeket és rendeleteket hozzon akarata és tetszése szerint, és hogy kidolgozzon, megváltoztasson, kiterjesszen, körülhatároljon sőt teljesen eltöröljön törvényeket, amelyeket korábban vagy ő vagy elődei léptettek életbe. Hasonlóképpen, bármilyen törvény hatálya alól bárkit felmenthet, akit akar. Egyedül az ővé a legfőbb hatalom és autoritás, hogy akarata szerint kijelölje, illetve elbocsássa az összes hivatalviselőt rangra, névre vagy címre való tekintet nélkül; így tehát minden hivatal és funkció autoritásának a Király abszolút hatalmából kell származnia. Kizárólagos és legfőbb autoritással bír az egész klérus felett, a legmagasabbtól a legalacsonyabbig, azért, hogy szabályozza az egyházi funkciókat és az istentiszteletet. Ő rendel el és tiltja meg, belátása szerint, az összes összejövetelt és gyűlést a vallási ügyekben, Isten igéjével és az augsburgi hitvallással összhangban. Egyedül az ő joga felfegyverezni alattvalóit, háborút viselni és szövetségeket kötni, illetve felmondani, bárkivel, bármely időben, akarata szerint. Akarata szerint vethet ki vámilletéket és adókat. Röviden, egyedül a Királyé a hatalom, hogy éljen a szuverenitás összes jogával (*jura maiestatis*) és a regále jogokkal, akárhogy is nevezik azokat. Ennélfogva a Király minden alattvalója (bármilyen is a státusuk), aki az ő királyságában él vagy itt vagyonnal rendelkezik, háztartásával és szolgálóival együtt, jó és örökös alattvalóként tisztelni köteles a Királyt mint a legfőbb földi lényt, aki az emberi törvények felett áll és senki ítéletének nincs alávetve, sem vallási, sem világi ügyekben, kivéve Istennek. Az összes alattvalónak kötelessége, hogy engedelmessé, alázatos és hűséges legyen a Királyhoz, az ő védelmezőjéhez, és köteles előmozdítani a Király ügyét, minden tőle telhetőt megtenni kár vagy bomlás megakadályozása érdekében, és életével, valamint vagyonával hűségesen szolgálni a Királyt. Minden alattvaló esküje által kö-

¹²⁹ Sommerville, J. P.: *Politics and Ideology in England 1603–1640*. London–New York, 1986. 15.

¹³⁰ Thompson, I. A. A.: *Castile. Absolutism*, (69–98.) 71. (a továbbiakban: Thompson)

¹³¹ Thompson 71–72.

¹³² Munck, T.: *Seventeenth Century Europe 1598–1700*. New York, 1990. 340–341. (a továbbiakban: Munck)

teles ellenállni bárkinek (országbelinek vagy külföldinek), aki tettel vagy szóval a Király abszolút és örökletes jogai ellen támadna, fő- becsület- és jószágvesztés terhe alatt.”¹³³

Összefoglalásképpen az abszolutista eszmerendszerről a következőket kell megjegyeznünk. Ha abszolút hatalomról beszélünk, akkor jogról beszélünk! Ebből következően az abszolút hatalom nem azonos a korlátlan¹³⁴ vagy a zsarnoki hatalommal: az abszolutizmus teoretikusai kényszerűen ügyeltek az abszolút uralkodó és a zsarnok közti megkülönböztetésre.¹³⁵ Az abszolút uralkodó és a zsarnok közt pedig az a különbség, hogy az első az országot az alattvalók javára, azok jogait, privilégiumait tiszteletben tartva kormányozza. Az abszolutista szerzők ugyanis egyaránt hangsúlyozták az uralkodó szuverén hatalmát, valamint az alattvalók jogait – a kettő csakis együtt létezhetett.¹³⁶ Végezetül pedig a zsarnokság fogalma az abszolutisták számára a jog és nem a vallás szférájához tartozott.

Mindezek a megállapítások nem érvényesek a 16–17. századi orosz hatalmi ideológiára. Jellemző, hogy a hatalom ideológusai itt szerzetesek voltak (lásd Volockijt), nem pedig jogászok vagy filozófusok, mint Nyugaton. Jogi professzió a moszkvai államban nem létezett, s a 18. századig ismeretlen volt a római jog, kevés kivételtől eltekintve pedig a 17. század utolsó évtizedei előtt gyakorlatilag a természetjog is, valamint a törvények skolasztikus felosztása és hierarchiája.¹³⁷ Következésképp a 18. század előtt hiányzott az uralkodó és a jog viszonyáról szóló világos tanítás is, azaz az uralkodó helyének meghatározása a jogrendszerben. Ugyancsak hiányoztak a fundamentális törvények, és az alattvalók jogai sem tudtak privilégium formájában artikulálódni.¹³⁸ Nem lehetett tehát segítségül hívni a római jogból az *ulpianus* elveket („*Quod principi placuit legis habet vigorem*”; „*Princeps legibus solutus est*”) az uralkodó hatalmának alátámasztására.¹³⁹ Másfelől pedig nem lévén hűbéri jog, nem kellett ellensúlyozni velük a hűbéri jog „*auxilium et consilium*”, vagy a rendi jog „*quod omnes tangit ab omnibus approbetur*” elvét. Az abszolutista szerzők olyan fogalmakkal dolgoztak, mint a szuverenitás és az államérdek, ezek pedig idegenek voltak a moszkvai gondolkodás számára.¹⁴⁰ Véleményünk szerint a moszkvai államban e két fogalom helyét két bibliai eredetű közmondás töltötte be: „A cár szíve Isten kezében van”, „Féld az Istent, a cárt pedig tiszteld”. (Lásd a joszifljánus Makarij metropolitától vett idézetünket!)

Talán Jurij Krizsánics volt az első olyan szerző a 17. század második felében Oroszországban, aki igazi abszolutista terminológiával, azaz jogi formulákkal írta le az uralkodó pozícióját. Megtalálható nála a „*princeps legibus solutus*” elv és az uralkodó meghatározása a jogfilozófiában: „A király nincs alávetve semmilyen emberi törvénynek, és senki sem ítélni és büntetheti meg őt. Azonban az isteni jognak és az emberek véleményének (vagy a közvéleménynek) alá van vetve.”¹⁴¹

Krizsánics álláspontja azonban, horvát származása és nyugati iskolázottsága, valamint az általa gyakorolt hatás kétségtelenségé miatt nem volt irányadó a 18. század előtt.

A magyar szakirodalomban Szűcs Jenő ragadta meg legjobban az abszolutista eszmerendszer és az orosz hatalmi ideológia közti különbséget: „A nyugati abszolutizmus legitimitási

¹³³ Munck 340.

¹³⁴ Burgess, G.: *Absolute Monarchy and the Stuart Constitution*. New Haven–London, 1996. 31. (a továbbiakban: Burgess 1996)

¹³⁵ Burns 1990. 21.

¹³⁶ Henshall, N.: *The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern Europe*. London–New York, 1992. 124.

¹³⁷ E kérdésre részletesen lásd Sashalmi, E.: *Egyház, jogtudat, alkormányosság. A nyugati kultúrkör és Oroszország eltérő útjai 1150–1650*. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997. (a továbbiakban: Sashalmi 1997b)

¹³⁸ Sashalmi 1997b. 37–41.

¹³⁹ Az utóbbi elv hiányát emeli ki Miljukov. Miljukov 1962. 127.

¹⁴⁰ Rowland 1990. 130.

¹⁴¹ Krizsánics, Ju.: *Polityika*. Moszkva, 1965. 568.

a hatalom »jogosultságának«, az orosz autokrácia a hatalom misztikus »igazságának« deklarálásában állt.¹⁴² A „hatalom misztikus igazsága” pedig nem volt más mint a hatalom „tisztasága”, azaz ortodox volta.¹⁴³ E megkülönböztetésnek alapvető jelentősége van a hatalomra vonatkozó korlátok jellege, következképp a tipológia szempontjából. A moszkvai uralkodók hatalma sem volt minden korláttól mentes, csakhogy a korlátok a hatalomértelmezés vallási dimenziója miatt nem jogi, hanem valláserkölesi és dogmatikai természetűek voltak. Vallási korlátokat persze a nyugati abszolutista teoretikusok is támasztottak az uralkodóval szemben, de Nyugaton még ezek is jogi színezetet nyertek. (Lásd az 1683-as dán törvénykönyv 1. cikkelyének a vallásra vonatkozó részét! Dániában [és Svédországban is] az uralkodó csak lutheránus lehetett; ez hivatalosan az ország fundamentális törvényének számított 1665 óta!) Oroszországban azonban a jogi szellem hiánya miatt a vallási korlátok nem tudtak jogi vonatkozást ölteni.¹⁴⁴

Amiben hasonlított a 16–17. századi orosz hatalmi ideológia a nyugatira, az a királyok isteni jogalapjáról (divine right of kings) szóló nézet volt. A királyok isteni jogalapja, amely azonban szűk értelemben véve nem azonos a királyok isteni jogalapjára támaszkodó abszolút monarchiáról vallott nézettel (absolute monarchy by divine right), a következő elemeket foglalta magában.

1. A monarchia a legjobb kormányzati forma, mivel az egységet testesíti meg.
2. Az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik.
3. Az uralkodó csak Isten előtt felelős, tehát nem tehetik le trónjáról sem az alattvalók, sem más külső hatalom: a neki való aktív ellenállás Isten ellen való véték.
4. Az uralkodó parancsait mindaddig teljesíteni kell, amíg azok nem ellenkeznek Isten törvényével.
5. Az uralkodói hatalom szent jelleggel bír.
6. A trónöröklés rendje a leszármazáson alapul.
7. Az uralkodó hasonló Istenhez.

A királyok isteni jogalapját hirdető nyugati szerzők azonban nem szükségszerűen voltak abszolutisták – bár a 16–17. században meglehetősen nagy volt a korreláció! –, ugyanis mind a királyok isteni jogalapja, mind az abszolutista eszmerendszer „középkori eredettel bírtak, de ezek a pedigrcék különbözőek voltak”.¹⁴⁵ Amikor aztán a 16. században fúzióra léptek, akkor megszületett az isteni jogalapon nyugvó abszolút monarchia elmélete.¹⁴⁶ De a különböző eredet miatt a „divine right” nem minden képviselője értett egyet azzal, hogy az uralkodó felette áll a pozitív jognak.¹⁴⁷ Az abszolutista szerzők pedig (akik bár osztották az imént felsoroltak közül az 1., 3., 4. pontot) nem szükségszerűen vallották az isteni jogalap azon elvét, hogy a hatalom közvetlenül Istentől van: a hatalmat erdeztethették például a néptől vagy az individuumoktól is. Az abszolutista eszmerendszer ugyanis nyitva hagyta a hatalom eredetének kér-

¹⁴² Szűcs, J.: Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Budapest, 1983. 91. (a továbbiakban: Szűcs 1983)

¹⁴³ A 17. századra D. J. Bennet szerint a cár hatalmával szemben csak morális korlátokat lehetett segítségül hívni, illetve olyan korlátokat, amelyek a cár uralmának tisztaságára vonatkoztak. Bennet megállapítását id. Verner 1990. 73.

¹⁴⁴ A francia abszolútizmus és a moszkvai autokrácia összehasonlításának kérdésében különös figyelmet érdemel M. Szeffel írása. Szeffel, M.: L'autocratie moscovite et l'absolutisme français au XVIIe siècle: parallèles et divergences (réflexions comparatives). In: CaASS, XVI. 1982/1. 45–62. Jelen tanulmány keretei közt nem vállalkozhatunk arra, hogy a szerző cikkében foglaltakat részletesen tárgyaljuk, így csak két fontos megjegyzésre szorítkozunk. Szeffel egyrészt elmulasztja azt, hogy világos különbséget tegyen a hatalom elmélete és gyakorlata közt. Másrészt – bár jól látja a jogi korlátok hiányát a moszkvai állam esetében – hiányzik nála az, hogy a vallási korlát és a jog kölcsönhatásának figyelmet szenteljen Franciaország esetében.

¹⁴⁵ Burgess 1996. 96–97.

¹⁴⁶ Burgess 1996. 96–97.

¹⁴⁷ Burgess 1996. 96–97.

dését, s így egy többszínű elméletet tett lehetővé.¹⁴⁸ „Az abszolutizmus teoretikusai, Grotius, Bodin vagy Hobbes tulajdonképpen a középkor zenitjén már összegyűjtött gondolatanyagot (a természetjogtól a társadalmi szerződésen át a római jogig) értelmezték és fejlesztették tovább úgy, hogy az a középkori istenkegyelmiség és a kései antik »visszavonhatatlan hatalomátruházás« modernebb kiadása lett.”¹⁴⁹ Azaz a hatalom eredetétől stb. függetlenül még egyetérthettek abban, amit mi abszolutista eszmerendszernek hívtunk.

Oroszországban ezzel szemben a hatalom ideológiája monolitikus volt, mivel a hatalom, amint azt a korábbiakban láttuk, kizárólag és közvetlenül csak Istentől jöhetett.

A királyok isteni jogalapját hirdető abszolutista elmélet (tehát az abszolutista eszmerendszer teokratikus változata) úgy született meg, hogy az isteni jogalap imént leírt pontjaihoz hozzáadták a bodini szuverenitás elvét. A szuverenitás pedig, Bodin szerint, nem más, mint „egy állam állandó és abszolút hatalma”¹⁵⁰ – a szuverén uralkodó felett pedig, aki saját jogán, azaz bárki megkérdéscse nélkül, mindenkire érvényes törvényt hozhatott, csak Isten állt, valamint a természetjog, a fundamentális törvények és Isten törvényei.¹⁵¹

A királyok isteni jogalapjáról szóló tan mindegyik eleme megtalálható volt a moszkvai hatalmi ideológiában. Az orosz cárok hatalmának elmélete azonban a hasonlóságok ellenére sem volt azonos a királyok isteni jogalapjáról vallott nyugati elképzeléssel. Egyrészt azért, mert az orosz hatalomelméletből teljességgel hiányzott a jog fogalmaiban való gondolkodás, s így jogi korlátokat sem támasztottak az uralkodó hatalmával szemben. A királyok isteni jogalapjáról szóló nézet viszont Nyugaton nem tagadta a jogi korlátok létét. Abból ugyanis, hogy az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől eredt, és az alattvalók nem tehettké le, nem következett az, hogy jogilag korlátlan volt a hatalma, mivel az isteni jogalap semmit nem szólt az uralkodó és jog viszonyáról. Az isteni jogalap az uralkodói hatalom eredetéről nyilatkozott, nem pedig annak jogosítványairól. A királyok isteni jogalapja ezért jól megfért azzal a nézettel, hogy az uralkodó nem áll a pozitív jog felett, tehát nem hozhat és nem törölhet el egyedül törvényt, de az abszolutista szerzők nézeteivel is, amely szerint viszont az uralkodó a pozitív jog felett állt.

A királyok isteni joga, mivel a teológiából táplálkozott, így Nyugaton és Oroszországban egyaránt alkalmazható volt. A hatalom jogosítványait Nyugaton azonban már a jog írta körül több, illetve kevesebb beleszólást engedve az alattvalóknak a törvényhozásba és az adózásba.¹⁵² Amikor valaki az abszolút királyi hatalom mibenlétéről akart értekezni, ahhoz nem volt elég, hogy Istenről beszéljen a teológia nyelvezetén: az illető nem kerülhette meg a jog tárgyalását.¹⁵³ Ha pedig az uralkodó az isteni felhatalmazásra hivatkozva próbálta volna igazolni jogát a törvényhozás, adóztatás kérdésében, akkor fogalmi hibába keveredett volna.¹⁵⁴

VI. Jakab skót király (később I. Jakab néven angol király is), a királyok isteni jogalapján álló abszolút monarchia egyik képviselője 1598-ban a következőt írta *A szabad monarchiák*

¹⁴⁸ Lásd Sommerville, J. P.: *Absolutism and Royalism*. In: Burns, J. H.–Goldie, M. (Ed.): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1750*. Cambridge, 1990. (347–373.) 348.

¹⁴⁹ Szűcs 1983. 89.

¹⁵⁰ Bodin 73.

¹⁵¹ Bodin 78., 80.

¹⁵² Joggal írta tehát Rowland: „A moszkovita politikai eszmék és a nyugati abszolutista filozófia közti különbség cseles, de lényegi.” Rowland 1990. 129. Ugyanakkor a szerző magyarázata e helyütt kissé pontatlan és félrevezető. Bár utal arra a fontos különbségre, hogy az abszolutista filozófia a szuverenitás és az államérdek fogalmaival dolgozott, „kísérteties hasonlóság”-nak tartja, hogy az „uralkodó hatalma mindkét esetben felülről, Istentől és nem a néptől származik”. Mivel Rowland nem tesz különbséget az abszolutista eszmerendszer, az isteni jogalap és az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmus közt, ebből következően az abszolút monarchia elméletét egyszerűen az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmussal azonosítja. Rowland 1990. 129–130.

¹⁵³ Judson, M. A.: *The Crisis of the Constitution*. New Brunswick, 1949. 188.

¹⁵⁴ Burgess, G.: *The Politics of the Ancient Constitution, An Introduction to English Political Thought 1603–1640*. London, 1992. 136.

igaz törvénye [...] című művében: „Először is leírom azokat az igaz alapokat, amelyekből építkezni fogok, tehát a Szentírásból [...] azután királyságunk fundamentális törvényeiből, amely legközelebből érint bennünket; harmadszor pedig a természetjogból [...]”¹⁵⁵

Aztán az érvelés során előkerültek az ulpianusi formuláknak megfelelő kijelentések, valamint a „lex digna” ugyancsak római jogi elve, amely szerint a princeps saját akaratából összhangban él a törvénnyel: „Mert bár a király naponta hoz törvényeket és rendeleteket, olyan büntetést írva elő, amelyet jónak lát, Parlament vagy rendek nélkül;¹⁵⁶ [...] mert bár igaz, amint azt már hosszasan bizonyítottam, hogy a Király a törvény felett áll (above the law) úgy mint annak alkotója és úgy is mint aki annak erőt ad, mégis egy jó király nemcsak örömét leli abban, hogy törvényekkel uralkodik alattvalóin, hanem saját maga is alkalmazkodik ahhoz tetteiben;¹⁵⁷ [...] bár mondtam, hogy egy jó király minden cselekedetét úgy tervezi, hogy az összhangban legyen a Törvénnyel, mégis nincs kötve ehhez, hanem csak jóakarathoz [...]”¹⁵⁸

Az abszolutista elméletek tehát, s így az isteni jogalapra támaszkodó variánsa is, amint láthatjuk, a jogról szóltak, nem a jogilag korlátlan uralomról. A jogelmélet és a jogi korlátok viszont Oroszországban hiányoztak.

A másik dolog, ami miatt az uralkodók isteni jogalapjáról szóló nyugati tanítás nem volt azonos a cárok hatalmas idológiájával az isteni inspirációban, valamint a képmás-hasonlóság teológiai modelljében rejlett. Ezek miatt az uralkodó és Isten párhuzamba állítása is egészen más szerepet töltött be Oroszországban. A párhuzammal Nyugaton is előszeretettel éltek a királyok isteni jogalapját hirdető szerzők, akár abszolutisták voltak, akár nem.

A párhuzam azonban Oroszországban a hatalmi idológia „conditio sine qua non”-ja volt, és az uralkodói személyét valóban kvázi isteni színben tüntette fel¹⁵⁹ – míg Nyugaton csak analógia. A királyok isteni jogalapjára helyezkedő abszolutista szerzők ugyanis az uralkodó és Isten párhuzamba állításával is a jog szerepét emelték ki. Bossuet szerint a király alkotja a jogot, mivel a jog, csakúgy mint az uralkodó, isteni eredetű.¹⁶⁰ F. Atger szerint az uralkodó a 17. századi abszolutista államelméletben „a politikai világba helyezett descartes-i Isten”:¹⁶¹ az uralkodó ugyanúgy a teremető szerepét tölti be királyságában, mint ahogy Isten az univerzumban.¹⁶² „Isten alkotta ezeket a törvényeket a természetben, mint ahogy a király alkotja a törvényeket a birodalmában” – írta Descartes.¹⁶³

Ha összevetjük a Volockijtól származó idézetet azokkal a sorokkal, amelyekkel a Cambridge-i egyetem 1681-ben II. Károlyhoz fordult, vagy az idézett dán törvénnyel, akkor a hasonlóság mellett világosan kiderül az orosz hatalmas idológia és „divine right” abszolutista elmélet közti különbség.

„Mi mindazonáltal hinni fogjuk és fenntartjuk azt, hogy királyaink nem a néptől nyerik titulussukat, hanem Istentől; hogy csakis Neki felelősek; hogy nem az alattvalókra tartozik az alkotás és megrovás, hanem az [a dolguk], hogy tisztelettel engedelmeskedjenek szuverénüknek, [!] akit az öröklés alapvető joga tesz azzá, s amit sem törvény sem vétség vagy megfosztás nem változtathat meg [...]”¹⁶⁴

¹⁵⁵ Sommerville, J. P.: *King James VI and I Political Writings*. Cambridge, 1994. 64. (a továbbiakban: Sommerville)

¹⁵⁶ Sommerville 74.

¹⁵⁷ Sommerville 75.

¹⁵⁸ Sommerville 75.

¹⁵⁹ „A király istenítése részben egy ideológiai illúziókeltés volt azok részéről, akik úgy érezték, hogy ez szükséges a rendszer stabilitása szempontjából” – írja D. Parker XIV. Lajos Franciaországáról. Parker, D.: *The Making of French Absolutism*, London, 1983. 150.

¹⁶⁰ id. Brunner, O.: *Neue Wege der Verfassung- und Sozialgeschichte*. Göttingen, 1968. 2. kiadás. 175.

¹⁶¹ id. Schmitt, C.: *Politikai teológia*. Budapest, 1995. 24. (a továbbiakban: Schmitt)

¹⁶² Burns 1990. 34.

¹⁶³ id. Schmitt 1995. 25.

¹⁶⁴ Figgis, J. N.: *The Divine Right of Kings*. Cambridge, 1914. 2. kiadás. 6.

Hova sorolhatjuk tehát tipológiailag a 16. században és a 17. század túlnyomó részében uralkodó joszifljánus hatalmi ideológiát?

A „teokratikus abszolutizmus” és az ezzel rokon címkék használata az elmondottak alapján semmiképpen sem tartható. Maradjunk meg az autokrácia vagy a cári autokrácia kifejezés használatánál, abban az értelemben, ahogy azt Alef használta? Ha rövid, általános terminussal akarunk élni, akkor a cári autokrácia kifejezésnél nemigen találhatunk jobbat. E terminus (és a definíció) hátránya az, hogy nem tudja egyszerre visszaadni a nyugati és a moszkvai hatalmi ideológia közti hasonlóságokat, ugyanakkor egyáltalán nem utal az ideológia kifejeződésének lényeges formai eltéréseire. A fentiek alapján a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia megnevezésére „a cárok – főleg teológiai – szimbólumokban kifejeződő, jogi korlátoktól (!) mentes isteni jogalapja” kifejezést javasoljuk. Ez nemcsak a nyugati isteni jogalaptól való különbségeket fejezi ki, hanem ugyanakkor összhangban van az autokrácia Alef által adott definíciójával is.

ENDRE SASHALMI

Autocracy, absolutism, divine right: chief characteristics and typology of the 16-17th-century power ideology in Moscow

According to the author of the essay, the Russian notion of power in the 16th and 17th centuries, on account of its differences in content and form, cannot and must not be described in a terminology characteristic of Western culture. Thus, the term „political ideology” cannot be applied to the period in question – he proposes the use of „power” ideology instead. For political issues were raised as religious issues, and they were discussed not in abstract treatises but in symbols. This is why the author, after D. Rowland, interprets ideology as a system of symbols. Most important of the symbols was the image of the prince as the image and likeness of God/or ruling under divine inspiration. Biblical lines, also occurring as proverbs, like „The Tsar’s heart is in God’s hand,” or „Fear God, respect the Tsar,” were key elements of the ideology of power.

The second part of the essay considers the question why the Muscovite ideology of power cannot be called absolutistic. While absolutistic authors described the position of the monarch in legal (philosophical) terms (Roman Law, natural law, fundamental laws), their Russian contemporaries completely lacked this perspective. In what the Russian notion of power was similar to – but not identical with! – that of the Western one was the doctrine about the divine right of kings. In order to express the quality of the similarities and differences, the author proposes to use the following term for the Russian ideology of power in the 16th and 17th centuries: the legally unlimited divine right of Tsars, expressed mainly in theological symbols.